

Pedro Roza Mendes

HODOČAŠĆE EMANUILA SINA BOŽJEG

Timor Lorozaé – preispitivanje jednog izbora
Dokumentarna rekonstrukcija misije biskupa Norveške crkve
Pera Kristijana Kartevolda
(Oktobar/novembar 1999)

Prevela s portugalskog
Ana Kuzmanović Jovanović

■ Laguna ■

Naslov originala:
 Pedro Rosa Mendes
 PEREGRINAÇÃO DE ENMANUEL JHESUS

Copyright © Pedro Rosa Mendes – 2010, by arrangement
 with Literarische Agentur Mertin Inh. Nicole Witt e. K.,
 Frankfurt am Mein, Germany
 Translation copyright © 2011 za izdanje na srpskom, LAGUNA

Događaji u kojima pripoveda o mnogim i neobičnim stvarima koje je video i čuo u kraljevstvima Ahem, Sumatra, Sunda, Java, Flores i Serviao i Belos, koje obični svet zove Timor, gde sandalovina rađa, i o mnogim drugim kraljevstvima i posedima na Istoku, sve do ostrva Papua, o kojima se ovde kod nas na Zapadu malo zna ili ne zna ništa.

A pripoveda i o mnogim slučajevima koji su se dogodili kako njemu, Emanuilu Isusu, tako i mnogim drugim ljudima. Na kraju ukratko govori o nekim stvarima, o teškoćama i nezgodama kroz koje je prošao Alor, mladić poslat u kraljevstvo Belos, kao i o tužnom događaju koji se zbio među stenama zvanim Matebijan, u timorskom kraljevstvu Kabo Amen u imaginarnoj biskupiji Lorium Timor.

...jer postoji jedan stupanj raspadanja kada se prljavština i čistoća izjednačuju, kada i jedno i drugo postaju hemijski elementi, lišeni osobine porekla.
 Aleksandar Tišma, *Kapo*

Sadržaj

I Javanac.....	13
II Matebijan.....	145
III Sapudžagat.....	211
<i>O autoru.....</i>	<i>323</i>

ULOGI I MESTO ISPITIVANJA

Dalboeker (Soka/Bali)

Indonežanski oficir i agent, poreklom iz Bogora, zapadna Java, pod snažnim uticajem sundanske kulture i nasleđa kraljevstva Padžadžaran; kao operativac Oružanih snaga Republike Indonezije (ABRI), služio je sa Benijem Murdanijem sedamdesetih godina (učestvovao u invaziji na Istočni Timor), bio blizak Prabovi Subiantu osamdesetih godina i pripadao tajnoj grupi *Zaki Anwar* u Istočnom Timoru, u okviru koje je radio na prikupljanju informacija tokom meseci koji su prethodili narodnom referendumu 1999. godine; uticajna figura u Palati Merdeka, gde, između ostalih aduta, koristi svoju izuzetnu erudiciju; otac mladog arhitekta Alora.

Matarufa (Dili/Timor)

Veteran timorskog Pokreta otpora, poreklom iz Laleje, Manatuto; karijeru započeo kao mladi kadar timorske partije Fretilin 1975. godine; bio pripadnik vojnog krila partije Falintil, u vreme vojnih baza (konvencionalni rat); nakon što su ga Indonežani uhapsili kada je pao Matebijan, godinu dana je bio podvrgnut torturi i izgladnjivanju u okrugu Balide, sve dok nije sudskom odlukom oslobođen; nakon toga je radio za

Provincijsku službu kulture, zahvaljujući čemu je stekao ogromno znanje o timorskoj tradiciji, pošto nikada nije prešao da saraduje sa Tajnim frontom.

Otac Beltran do Rozario (Bagia/Timor)

Indonežanski katolički sveštenik, poreklom iz Larantuke, Flores; dobio nameštenje u Bagiji, Baukau, devedesetih godina; ratoborni pripadnik različitih škola *silata*;^{*} izgubio oko u tradicionalnoj borbi *tcinde* negde u oblastima Floresa, u kojoj protivnici jedni druge šibaju dugim bičem napravljenim od tankih izdanaka bambusa; sanja o političkom entitetu koji bi objedinio hrišćanski deo Arhipelaga.

Valasea (Dili/Timor)

Mlada Timorka, poreklom iz Kupanga, od majke Indonežanke i oca Timorca, vlasnika plantaže i patrijarha jedne od najglasovitijih porodica u Diliju, kojeg svi zovu, jednostavno, Otac; sa majčine strane, naslednica kraljevske loze Vehali iz Zapadnog Timora, sanja o tome da obnovi izgubljeni sjaj svoje „dinastije”: o centru matrijarhatske moći za celo ostrvo, koji bi se oslanjao ne na političku suverenost već na ritualno nasleđe; traži princa.

Ke Deus Tem (Dili/Timor)**

Veteran timorskog Pokreta otpora; poreklom iz mesta Lore, Lospalos. Rano je regrutovan u Falintil, gde se brzo istakao svojom hrabrošću; u bitki za Matebijan (1977–1978), već je bio jedan od najiskusnijih komandanata. Sveta planina bila je njegov dom u decenijama koje su usledile; bio je savetnik glavnog komandanta, sekretar Direkcije za borbu i prevodilac

^{*} *Silat*, zajedničko ime za različite domorodačke borilačke veštine na Malajskom arhipelagu u Jugoistočnoj Azije. (Prim. prev.)

^{**} Port.: U Božjim rukama. (Prim. prev.)

i zapisničar *Priručnika Vijetnamske gerile*. Misli dobro, sanja loše; ostao je u Falintilu do 1999. godine.

Bupati Gonsalves (Kupang/Timor)

Timorski kadar, poreklom iz Ermere. Preživio građanski rat, podučavali su ga sveštenici, osamdesetih godina studirao u Indoneziji; postao administrator distrikta. Kolaboracionista sa vezama u Tajnoj mreži.

David Leviatao (Dili/Timor)

Brazilski biolog, daljim poreklom iz Tel Aviva, odrastao u mnogočlanoj jevrejskoj porodici iz Rio de Žaneira sa korenima u Poljskoj i na Balkanu; po sopstvenoj želji služio vojsku u izraelskim oružanim snagama Cahal; živeo u kibucu; nakon kratkotrajnog iskustva koje je stekao kao dobrovoljac Ujedinjenih nacija, prijavio se u međunarodnu misiju koja je organizovala narodni referendum u Istočnom Timoru; zaljubljenik u ronjenje.

Gloria Suprema* (Dili/Timor)

Timorski student, poreklom iz mesta Lore. Majka ga je napustila u Matebijanu, te ga je prvih godina indonežanske okupacije odgajila porodica iz Lospalosa; dok je još bio adolescent, privukao je pažnju biskupa, budućeg zaštitnika i ličnog prijatelja; pripadnik je grupe mladića poznate u vrhu biskupije kao *Nebeski vrt*, koja se kreće i boravi u Pansionu *Izgubljeni svet*, u Diliju – u sobi Glorie Supreme.

^{*} Port.: blaženstvo. (Prim. prev.)

I Javanac

*on je uzdignut da bi prešao
on je prosvetljen da bi prešao
prateći stari trag
prateći staru stazu
stazu za Liurai
trag za Liurai
hajde, nemoj samo proći
hajde, nemoj samo otići*

*Iz Wehali – Ženska zemlja
Tom Terik*

1

MATARUFA

U subotu 4. septembra 1999. godine, u devet sati ujutru, u Hotelu *Ma'hkota* u Diliju, Jan Martin, šef međunarodne misije, objavio je rezultate narodnog referenduma u Istočnom Timoru; 21,5% glasalo je za autonomiju, 78,5% glasalo je protiv.

Vest je istovremeno objavljena u sedištu Ujedinjenih nacija u Njujorku. Rezultat nije mogao biti doveden u pitanje, jer je „Komisija mogla da zaključi da je narodni referendum sproveden u skladu sa proceduralnim kriterijumima Dogovora iz Njujorka, te da stoga predstavlja pravu volju naroda Istočnog Timora”, bez ikakvih nepravilnosti ili pritisaka bilo koje vrste.

Usred tog neopisivog veselja, primetio sam jednog čoveka koji je gestikulirao na vratima salona Hotela *Ma'hkota*. Davao mi je znake da mu priđem. Bio je preterano formalan s obzirom na date okolnosti, i nije ni pomenuo vest koja je u tom trenutku obilazila svet. Rekao je samo:

– Donosim vam jedan paket

gurnuo mi je u ruke kartonsku kutiju sa adresom

„Predsedništvo Republike

Timor – Dili”

– Možda ćete želeti da je otvorite

pa je, pogledujući preko ramena, počeo da otvara stranice kutije.

Iz kutije se širio miris trule rane. I dalje osećam taj miris, zalepio se za mene, ne bi trebalo da je tako, ali to jeste miris jedne zemlje koja se rađa. Lorozaè, miris kojim je Jan Martin garantovao, nama i celom svetu:

– Nema sumnje da ogromna većina naroda ove zemlje želi da se otcepi od Republike Indonezije.

Čovek sa paketom saopštio je, bez emocija:

– Nismo bili mi,
zapalio je *kretek*,*

– To je poteklo od vas, sa vaše strane. Mi prihvatamo tradiciju, kao što prihvatamo rezultat; još jedan *lorosa*** herojskih sinova Timora. Ali šteta što su to uradili, baš sada.

Čovek je imao na sebi tradicionalnu javansku košulju od čiste svile, elegantnu u svoj njenoj ekstravaganciji; na ljubičasto-bež osnovi ponavljali su se mali jedrenjaci. Primetio sam da na jedrima imaju templarski krst. Bio je isti kao onaj na odeždi Nuna Alvaresa Perejre, u mojim knjigama iz Soibade. Prilično su ličili na barke iz XV veka na kojima su Portugalci doplovili do Indijskog okeana. Na muškarčevim širokim ramenima, luzitanska armada plovila je u moru sjajne svile. Čudan efekat u čudnoj situaciji. Pomislio sam: cinična, prigušena javanska ekstravagancija.

Iz kutije je izmilela larva. Kapetan svilene armade kao da se zgadio zbog mog gađenja. Povukao je još jedan snažan dim *kreteka* i bacio cigaretu na pod, ne ugasivši je. Dok je gledao kako se užareni vrh pretvara u pepeo pod našim nogama, ponovio je:

– Baš sada, kada je namerno vaskrsao

pri čemu je klimnuo glavom i izašao iz *Ma'hkote* sa svojim galijama od svile, ostavljajući mi u rukama neizvesnost, takvu

* *Kretek*, aromatične cigarete poreklom sa Jave. (Prim. prev.)

** *Lorosa* (*loroça*), tradicionalna timorska ceremonija, vrsta ratničkog plesa koji prethodi bitkama, ili se izvodi nakon povratka ratnika iz bitke. (Prim. prev.)

kakvu nam je predala Indonezija. Opušak sa mirisom karanfila i smrti.

U kutiji je bila glava nekog muškarca.

2

DALBOEKERK

Sa najviših vrhova bračnog para Matebijan – Muškarca i Žene – u vedre dane naziru se stotine, hiljade stena oštrih vertikalnih linija. To su antropomorfni oblici koje je stvorila priroda, bez neke određene funkcije. Legija, egzodus, procesija, nekropola? Stene, ogromne u odnosu na običnog čoveka, izmiču opažanju onog ko stoji kraj njih, obuzetog njihovom gigantskom veličinom. Tek iz daljine postaju potpuni izraz kolektivne simbolike, kada ih posmatrate sa planinskih vrhova na kojima retko pada kiša, jer, zapravo, kiša stanuje u njima.

Takvi oblici kao da podsećaju na promene koje donosi i prekida kataklizma. Pružaju se u različitim pravcima, i ni u jednom pravcu posebno, okamenjeni u nemiru. To su linije, oštre ili krivudave, koje paraju livade i planinske padine. Njihova silueta postaje dramatična u svetilištu zore i ranog jutra i u plavičastoj opijenosti izmaglice. Te stene, koje se oslanjaju jedna na drugu, gledano odavde, kao da žele da se teškom mukom uspnu u visine, no sa strane izgleda kao da će se svakog trenutka uz tresak srušiti. To je utisak koji stiče pažljivi posmatrač; on nije u skladu sa topografijom po kojoj je priroda razbacala takve stene, već u skladu sa jedinstvenom orijentacijom njihovih vrhova. Jer, erozija, sporo poput minerala, savila je stas svakog megalita u izraz tišine, ili umora, ili potčinjenosti, ili nekog drugog obeshrabrujućeg stanja koje im stoji za vratom, i krivi ih u istu stranu, kao što se grane savijaju na vetru.

Sa drugih visova i iz drugih perspektiva, stenoviti skelet stvara iluziju pršljenova i leđnih krljušti. Prava je paleogeološka ironija da baš tu, u podnožju luka Malih Sundskih ostrva, na balkonu koji se pruža nad Indijskim okeanom, leži kolosalno čudovište iz pliocena. Možda su te stene ostatak prvobitne prirode Matebijana, zaspale u svom sopstvenom fosilu, nevidljive jer su velike koliko i samo ostrvo. Matebijan, odškrinuta vrata ka prebivalištu *Maromaka*, Prosvetljenog, koji je sam vrh neba, ali koji je u davna vremena bio dno mora; u vreme kada se kopna i živa bića još nisu rodila, kada su još bila u vodenoj materici Zemlje. O tome svedoči prisustvo školjki na vrhovima iznad 2.000 metara, kao i koralni sastav tih planinskih vrhova. Ko zna, možda ta velika planina drži ispod površine mora čitav planinski lanac Timora, jedinog ostrva u arhipelagu koje nije vulkanskog porekla. Malobrojni koji se odvažavaju da se popnu na najviše vrhove Matebijana, čuće kako na njima odzvanja večnost kroz vetrove koji se nikad ne spuštaju do mora i kroz povremene odjeke zemljotresa iz samog srca Zemlje.

Matebijan znači „Planina duša“ na jeziku makasai; njime govori istoimeni narod koji živi na liniji između dva ostrvska mora – Muškarca i Žene – istočno od zaravni Izgubljenog sveta (kojim dominiraju stene i nanosi Vikekea) i zapadno od visoravni Lospalos. Matebijan predstavlja graničnu oblast između naroda jezika makasai i naroda jezika naueti i makalere, nastanjenih u dolinama koje planinski masiv pravi ka moru-Muškarcu, zvanom Timorsko more. Kao što sam zaključio iz mnogih priča koje sam tamo čuo, ovi i drugi timorski narodi smatraju Matebijan i obožavaju ga kao svoj zajednički kult predaka. Matebijan znači i „Duša predaka“. Dakle, i više od toga, Matebijan predstavlja zajedničko prebivalište iz kojeg kreću i kojem se vraćaju linije života koje, u nisci od hiljadu reči, povezuju Timorce u porodice, porodice u klanove, a klanove u nacije.

Ti narativni nizovi, umotani u legende i tabue, imaju toliko prstenova koliko i posečeno stablo jednog stoletnog drveta. Počinju sa pradedinim dedom i čuvaju ga *lin-naini*, „gospodari reči“, čija je ritualna profesija upravo njihovo čudno pamćenje, tako široka, da u njoj obitava životno sećanje cele grupe. Drugim rečima, oni su obitavalište predaka, pa je zato ova planina najplemenitija u Timoru, mada ne i najviša. Matebijan, planina početka i kraja, stoji u trenutku i na mestu na kojem reč kroz pamćenje ponovo stvara genezu timorskog naroda.

Sprijeteljio sam se sa čovekolikim stenama Matebijana. Naučio sam da cenim njihovu postojanost, štaviše, i njihovu vernost. Primile su me sa nepogrešivom istrajnošću. Ponekad bi plakale od kiše, drugi put bi se usijale od toplote. Ako bi godina bila vlažna, i one bi se razgalile, umotane u mahovinu i travu. U godinama vrelih leta, osule bi se žutim lišajevima. Kad god bih ih potražio, bile su tu, i tako trideset godina. Nije teško poverovati da su me tu čekale vekovima i da će nastaviti da me čekaju nakon što ih posetim poslednji put. Ni one ni ja ne znamo kada će biti taj poslednji put.

Neke stene znam po imenu, ja sam im ga nadenuo. Dati ime steni sigurnije je nego dati ime detetu, a uzvišenije nego dati ime cvetu ili životinji. Kada sam bio dete, maštao sam o tome da dam ime novoj vrsti eukaliptusa, orhideje ili leptira. Ali život me nije odveo u tom pravcu. Poveo me je drugim putevima, koji su se zaustavili u Timoru.

Krstio sam kamenje. Znam svaki ponaosob, po imenu. Za mene je lako da se sećam ljudi koji su nestali sa ove timorske zemlje u poslednje dvadeset i četiri godine. Sve to vreme davao sam stenama imena onih koji su nestali. To je moja privatna arhiva. Matična knjiga rođenih, ako vam je tako draže, sa rubrikama za rođenje koje odgovaraju umrlicama – ili obrnuto. U ovom mom registru svaka zaseda, svako bombardovanje,

svaki masakr, svako mučenje, imaju svoju stenu u tišini Matebijana. Ima tu imena saveznika i neprijatelja. Civila i vojnika. Profesionalne vojske, vojne policije, gerilaca. Indonežana i Timoraca.

U Haekoniju, na padini Matebijana-Muškarca živi, ili je živio, jedan starac kojem smo dozvolili da luta ovuda po vrhovima. Jednoga dana, kao i prethodnih godina, sreo sam se sa Nikodemosom pokraj malog jezera na vrhu Rufagija. Tamo se nalazi mala, veoma lepa livada sa megalitima. Dve stene kao da izazivaju jedna drugu, nakrivljene međusobno, kao kauboji u filmskim okršajima. Nedaleko odatle novembra 1978. godine, u odsudnoj bitki, jedan naš i jedan vojnik Falintila ostali su bez kamuflaže; gusta magla koja ih je krila, a da nisu bili ni svesni koliko su blizu jedan drugom, odjednom se podigla. Obojica su, preplašeni, zapucali istog trena. Obojica su pogodila metu. Umrli su istovremeno. U mom Matebijanu, stene-kauboji iznad Rufagije nose imena ove dvojice nesrećnika. Posećivao sam ih više puta, razmišljajući o našem dugom okršaju. Nikodemos me je iznenadio u jednoj od tih prilika. Ohrabrio se da me upita:

– Hoćete li vi, Indonežani, porobiti i naše pretke, *Pak*?

Nikada ni u jednom priručniku za ratovanje, ni u jednom obliku indonežanskog *Integracija*,* nisam pročitao ništa o toj mogućnosti. Seo sam pored starca. Tiho sam mu prošaputao na uvo:

– Ne, starče. Samo naše potomke

što je na starca sigurno delovalo poput olujnog pljuska.

Dati imena megalitima na Matebijanu lakše je nego objasniti prisustvo ove kamene populacije na “Planini duša”. Izgleda užurbana u sopstvenoj tišini, izrasla između početka i kraja.

* *Integrasi* ili integracija, pojam koji se odnosi na teritorijalnu i kulturnu integraciju Istočnog Timora u okviru Indonezije. Indonezija je 1975. okupirala Istočni Timor, nekadašnju portugalsku koloniju, i proglasila ga za svoju 27. provinciju. Teritorijalna integracija bila je praćena i kulturnom integracijom ili “javanizacijom”. (Prim. prev.)

Mnoge od ovih stena, jednostavnije i izmučenije, toliko su čovekolike da, osim razlike u veličini, podsećaju na *ai-toos* od drveta, koje stoje kao nadgrobne ploče, *ete-uru ha'a* na jeziku fataluko Istočnog Timora. *Ete-uru ha'a*, visine deteta, ukopani su u zemlju i učvršćivani kamenim pločama. Još se mogu naći na nekim planinskim putevima ili u šumama na Istoku, oguljeni, izmučeni i istanjeni monsunskim kišama. Na njima se vide lomovi, povrede i bore, kao kada na pravoj ljudskoj koži životne nedaće duboko urežu reljef starosti. Takvi su stalni stanovnici Matebijana; žene i muškarci, ratnici i pastiri, deca i starci, robovi i kraljevi, svi oni pomešani i obezličeni, sve dok ne ostanu gotovo bez imena ili stasa. Na kraju nestaju u krhkim molitvama od peska u kojima ih nižu njihovi potomci. Mirno, živo kamenje, koje čuvaju njihovi konji pasuci sami među oblacima, čekajući nekoga ili nešto, dok ih se Timorci sećaju i plaše, jer osim mita nema drugog ko bi im pomogao.

Ako je mit o tom mestu istinit, onda Matebijan-Muškarac i Matebijan-Žena čuvaju gore, na vrhu, sve pretke Timora. Ili, što je svakako opasno uopštavanje, čuvaju pretke svih sinova ostrva. Legenda ne kaže zašto je Prosvetljeni pretvorio svako od ovih bića u sopstveni kameni zapis; možda zato što su bili preterano zagledani u prošlost? Ili zato, što nisu uspeali da se dogovore oko budućnosti?

3

MATARUFA

Ukoliko izuzmemo šetnje po prirodi u okolini Dilija i odlaske u branje indijskog oraha ili brojanje kitova u moreuzu Ombai – čak i u oktobru, kada sasvim sigurno kitova nema – izleti po okruzima i dalje su manje-više isti kao pre pedeset godina, kada je Ruj Sinati ovde došao po prvi put, nakon japanske okupacije,

i trčao naokolo razvrstavajući magnolije i murungu kad god bi mu guverner to dozvolio.

Dovoljan je jedan dan da se poseti Tibar, Likisa i Maubara, u podnožju, ili da se popne na Gleno i Ermeru; to su pristupačna mesta po kojima stranci vole da šetaju, općinjava ih tišina vegetacije na plantažama. U suprotnom smeru, za osam dana može se obići Dili, Baukau, Osu, Venilale, Afaloikai, Bagia, Uatokarbau, Vikeke, Osu, Mundo Perdido, Metinaro, Dili. U dve nedelje može se kružiti u vidu "osmice" do krajnje istočne tačke Ponta Leste, uz Dili, Lautem, Lospalos, Muapitine, Tutuala, Lospalos, Lore, Baukau, Dili.

Hteo sam da čujem od Alora koliko je on vremena imao za svoje istraživačko putovanje, a on se začudio:

– Zar stvarno verujete da znate koliko vremena imate? – na osnovu čega sam shvatio da mogu, što bi se reklo, slobodno da bacim otvorene karte na sto, ispred velike mape *Tim-Tima* koja je stajala u komandi policije, gde je Alor odlučio da se sastanemo. Rekao sam šta mislim u nekoliko reči, jedinim koje su imale smisla u tom trenutku:

– Ako želite *Barat*, idemo na zapad, ako želite *Timur*, idemo na istok, a ako želite da se usvinjite u blatu i potocima u ovo doba kiša – idemo na jug.

On je saslušao, razumeo višak izrečenog i uzbuđeno odlučio:

– *Timurtimurtimur!*

Zamolio sam Alora za drugi radni sastanak, sa drugim mapama i u boljem društvu. U komandi policije u Diliju nije bilo ničeg valjanog, čak ni obične mape, jer ona prva koju sam pokazao Aloru bila je vojna mapa upada na ostrvo. Imala je uputstva o plimi i oseki i strujama i koralnim grebenima i šumama manga i dubinama vode uz obalu, neke instrukcije za vazдушnu navigaciju, visine. Mora da je u pitanju dobra mapa za planiranje iskrcavanja, ali ništa ne vredi za orijentaciju po

unutrašnjosti teritorije, nema na njoj većine puteva, koje su inače izgradili Indonežani, a mnoga naselja se jednostavno i ne pominju.

Posle smo se našli u jednom restoranu u Bidau, u vlasništvu osobe od poverenja. Alor je oduševljeno pričao o studijama arhitekture i o tome kako će, kada završi fakultet, pokušati da se specijalizuje za korišćenje tradicionalnih tehnika izgradnje u dizajnu modernih građevina. Studijsko putovanje u *Tim-Tim* predložio mu je jedan od profesora. I eto nas kako planiramo ekspediciju u unutrašnjost ostrva, u potrazi za timorskom kućom.

Napravio sam mogući plan rada za Alorovu studiju: kuća naroda Fataluko na visoravni Lospalos, sa varijacijom u masivu Matebijan, graničnoj zoni teritorija naroda Fataluko i Makasai, veoma zanimljivoj zbog svoje nepristupačnosti, pogodnoj za upoznavanje sa autentičnijim materijalima i modelima nego što su na delovima teritorije koji su pod jačim uticajem provincijskog napretka. Alor me je saslušao i na kraju postavio samo jedno pitanje:

– Je li istina da ste proveli godinu dana u zatvoru zato što ste bili gerilac?

– Činjenica da prilično dobro poznajem unutrašnjost zemlje može biti od koristi za vaš projekat i pomoći vam da izbegnete brojne zamke – rekao sam mu tom prilikom, a on nije istrajavao u indiskretnosti. Nastavio sam:

– Prva zamka, *prava* tradicionalna timorska kuća ne postoji, *tačka*. Postoje različite vrste naseobina među različitim timorskim narodima.

Sugerisao sam čak da prvi problem kojim Alor treba da se pozabavi nije teorijski, već politički. To jest, koje je „rase” tradicionalna kuća koju planiraju da izgrade za lidera? Izbor visoke kuće *dagada* sa visoravni Lospalos i masiva Matebijan, *ex-libris Tim-Tima* još iz vremena portugalske kolonijalne

vlasti, mogao bi biti, kao što je i bio, logičan izbor sa estetskog gledišta. Međutim, to ne može proći bez polemika. Narodi iz zapadnog dela *Tim-Tima*, Kaladi, kako su ih zvali u vreme portugalske vladavine, odbacili bi kuću-simbol inspirisanu tradicijom naroda Fataluko ili Makasai, Timoraca poznatih kao Firako ili *Lorozaê*. Isti bi se problem pojavio i u obrnutom slučaju, kada bi kuća-model bila kuća naroda Maubise, Bobonara, Suai ili iz enklave Oekusi; sve one imaju različite tipologije za različite narode, ili, uopšteno govoreći, iz bilo kojeg okruga na zapadu *Loromonu*.

Nisam čak ni započeo neophodnu raspravu o tome kako će na kraju milenijuma nova „tradicionalna” kuća da integriše neizbežne uticaje evropske arhitekture, zbog cene, udobnosti i koncepta. U tom delu, arhitekta mora da razreši još jedan rebus, onaj o uticaju portugalske Evrope i holandske Evrope, što će pak otvoriti nova važna pitanja; krug će se zatvoriti kada postane očigledno da je kuća *dagada*, na primer, tajnim i dalekim putevima, sačuvala isti obrazac koji nalazimo na Sumatri, na ostrvu Fidži ili u Indokini, a koje timorski narod teško da doživljava kao „tradicionalni” model u svojoj zemlji. Alor je shvatio.

– Ono što pokušavate da mi kažete a ne uspevate, to je da je *Tim-Tim* nasukani brod i da društvena zavist započinje simbolima.

– Ono što pokušavam da vam kažem a ne uspevam, to je da se ne vredi truditi oko „tradicionalne” kuće, koja će istog dana kada je završite biti spaljena u „tradicionalnom” požaru.

4

MATARUFA

– Krstovi – rekao je Alor dok smo prolazili kroz Samalari, na putu koji se penjao od Lage, pošto je ponovo udario glavom u prozor o koji je oslonjen dremao. Metalna, ledena kabina je

vonjala, bilo nas je trojica neokupanih muškaraca, a u Sikstovom slučaju to je sigurno trajalo nedeljama ili mesecima. Alor je, kao da grli sam sebe, uvukao glavu u ramena a ruke zavukao pod pazuh. Na vrhovima planine je još vladala noć, bez vegetacije, životinja ili pašnjaka. S naše leve strane, na ružičastoj svetlosti zore

– Krstovi i još krstova, jedan, dva, tri, četiri... – prolazile su blistave siluete krovova i grobova.

– Vi imate više krstova nego drveća – primetio je Alor. – Jednog dana nećete više imati drva da obeležite mrtve,

na šta je naš vozač objasnio, ne ispuštajući volan

– To je tragedija našeg naroda, *Pak* Alor.

Ali mladić nije više obraćao pažnju na nesavršenu gramatiku starog Siksta,

– Timor izgleda mnogo naružen,

pa je, naslonivši se opet na prozor, mrmljajući nastavio sa onim prebrojavanjem koje je započeo još od Bagije, otvorenih usta iz kojih su krenule bale, što sam smatrao lošim predznakom,

– Dvadeset, trideset, pedeset... sto... dvesta... trista... hiljadu...

5

MATARUFA

U crkvi u Bagiji videli smo obešenog psa – mrtvog. Noge su mu bile vezane konopcem, koji je jednim krajem bio okačen o gredu zvonika. Ubistvo se dogodilo malo pre našeg dolaska u selo. Da smo stigli samo nekoliko minuta ranije, bili bismo pozvani da se pridružimo svečanosti, možda čak i da zadamo prvi udarac. Video sam muškarce kako uzbuđeno šetaju po crkvenom dvorištu sa toljagama koje su još zaudarale na

životinju. Pažnja im je bila usmerena na žene u kolu koje su improvizovale *tebedal*, jedan naš veoma zabavan ples.

Sa fasade je curio sloj tamne krvi iz fleke poput zvezde poprskane mozgom i krznom. Bilo je to mesto o koje je obešeni mrtvi pas udarao u zid svaki put kad bi neki od dečaka sa krova crkve zanjihao konopac ne bi li video kako se leš trese dok se u njega vraća život koji su mu prekratili. Muškarci su to odole pratili povcima oduševljenja, a dečak je zvao bezimenog sirotana:

– *Kuš, kuš!* Probudi se, *kuš!*

Pas se nije probudio. Iz njegove obamrlosti izlivala se od gubice do zemlje samo crvena pljuvačka, koja je pravila malu svetlu baru. Aloru nije zasmetao nijedan od tih običaja. Sasvim mirnim, prirodnim glasom je upitao:

– Šta je to? – a Siksto mu je isto tako prirodno pojasnio, afektirajući poput nekog profesora – to je zvonik, gospodine.

– Znam... nego, zašto su ubili psa?

– Nisu ubili. To su običaji, gospodine.

– Običaji?

– To je tradicija, gospodine.

– Timorska ili katolička? – a na to već Sikstova nauka nije umela da odgovori, nego je ponavljao:

– To su običaji, gospodine – gledajući ushićeno u psa.

– To je legitimno pitanje – rekao je otac Rozario, čija je neobična figura izronila ispred nas. Imao je kockasto, gotovo surovo lice sa dva ožiljka i velikim povezom preko desnog oka; dugačkog vrata, širokih pleća i dugih žuljevutih ruku, bio je nešto što se ne viđa često među sveštenicima. Gusta, proseda kosa. Rozario je imao šuškvav, španski akcenat, koji je stekao tokom studija teologije na Filipinima; taj akcenat je zainteresovao Alora. Otac Rozario me je zagrlio. Sikstu je pružio ruku da je poljubi. Alora je blagoslovio podižući desnu ruku do lica. Primetio sam da je Alor spazio krvavu mrlju na manžetni Rozarijeve košulje.

– Vi ste, oče, iz Timora?

– Skoro da jesam, sine, skoro da jesam. Ja sam iz Floresa. Rodio sam se u Siki, a potičem iz Larantuke. Ali Bog je hteo da mu služim na drugom kraju arhipelaga.

– Poput Svetog Fransiska Havijera, dakle.

– Nije lako razumeti providenje, sine moj, niti je lako oponašati svete.

– Šta li bi Sveti Fransisko Havijer rekao na ono?

– Na psa? Još jedno dobro pitanje. Havijer nije bio iz Asiza – primetio je podrugljivo sveštenik – i možda nije mislio toliko na duše životinja, koliko na to da pridobije ljudske duše. Uvek možemo reći da su psi božja stvorenja, poput drugih životinja, ali njegova deca to smo samo mi.

– Deluje mi prilično... paganski.

– I jeste, sine moj. Katolički paganin. Ali ne mogu da razgovaram o teologiji na prazan stomak, tako mi *Maromaka!* To je sveto ime božje na jeziku tetum. Već sam naložio da se skuva kafa kod Šimenesa, a on ima najlepšu verandu u celoj Bagiji.

Siksto je otišao u suprotnom smeru, ka pijaci. Nije hteo da se penje na planinu bez novog lovačkog noža. Otac Rozario je raširio ruke, gurajući nas kao da tera koze, pa smo Alor i ja, dvočlano stado, krenuli niz ulicu, na čijem kraju je živeo Šimenes, poglavica sela. Na zidu je visila slika Isusa Hrista. Alor je seo ispred Hristosa, na dugačku klupu koja se pružala duž čitave verande.

– Jesu li svi Timorci katolici?

– Jesu... vatreni pokršteni animisti – rekao je sveštenik, čisteći mrve od kolača sa crne košulje. – Pas je umro zbog običaja kojim se od *Maromaka* traži dobra žetva.

– Ubiti psa onako, to je... divljaštvo. Ne mogu da nađem blažu reč.

– Jeste, sine moj, ali to je za tebe, pa i za mene (priznajem, ako ne računamo ovde poglavicu Šimenesa). To ipak nije crkveno učenje. Ono što pokušavamo jeste da vidimo kako možemo da integrišemo određene navike Timoraca. Neku

vrstu izraza, jezika, rituala. Nastojimo da pronađemo paralelu ili da integrišemo vrednosti kako bi ljudi mogli da izraze mističnu stvarnost hrišćanstva na njima razumljiv način.

– To jest, oče Rozario, crkva ne odbacuje primitivne kultove ovog naroda. Vodi hrišćanskog boga do krstionice i naziva ga *Maromak*...

– A Hristos kojeg gledate pred sobom postaje *Maromak Oan*, „Božji Sin”, „Prosvetljeni”.

– ... I prihvatate kao svoje animističke rituale. Zato su, znači, oni katolici.

– Ne – ispravio ga je sveštenik, grickajući biskvit s kremom – zato smo *mi* katolici.

Po Alorovom izrazu lica shvatio sam da ga je više šokiralo učenje nego udarci. Pošto je mladić bio na studijskom putovanju, priključio sam se raspravi dajući primer za koji sam znao iz Maubisea, gde neki starci, „nekada pripadnici svetog paganstva”, kako mi je objasnio biskup, pokušavaju da izraze hrišćanstvo kroz paganizam na koji su navikli. Postoje plesovi, reči i rituali koje starci nikada ne izvode tek tako, već samo u posebnim prilikama. Danas ih koriste kad primaju Svete tajne ili pred kipom Blažene Device.

– Ili pred biskupom! – dodao je otac Rozario dok je nastavlja da čisti mrvice, zatraživši od domaćina još kafe – pitam se koliko je moguće izmeniti unutrašnji mentalni svet. To je izazov. Čini mi se da ovakve manifestacije za njih imaju dublje značenje nego *Očenaš*.

– Oprostite, oče, ali oni su se tamo molili motkama, da tako kažem.

– Ja mislim da je to njihov *Očenaš*. Rituali koje poznaju mora da su im liturgijski mnogo značajniji nego nešto što ne razumeju, jer nisu obrazovani za to. Očigledno, kada govorim o Svetim tajnama, na mom teološkom jeziku „to” je prisustvo Božje u vidu Svetih darova. Međutim, nisam siguran da ti starci iz Maubisea

razumeju, jer za njih, bog je kamen koji su navikli da obožavaju, ili koren, ili izvor vode, ili udav, ili tako nešto. Ne znam u kojoj meri je moguća mentalna promena... – to beše objašnjenje uloge crkve koju je Alor u potpunosti shvatio, budući da je rezimirao:

– U Timoru, dakle, treba hristijanizovati pokrštene?

– Tako je! Hristijanizovati krštene! Bogobojažljiv narod već imamo. Treba njihovu duhovnost podučiti doktrini – zaključio je otac Rozario, na šta je Alor, okrenuvši se na klupi kako bi pogledao dole u selo, ipak upitao:

– Ali, moraju li da ubiju psa?

– Ništa se ne dobija bez prolivanja krvi. Zato služe običaji. Preko krvi, životinjska snaga pretvara se u zemaljsku plodnost. Postavlja se pitanje, čija krv? Petlova ne dolazi u obzir. Petao leti. Pobegao bi daleko, u polje, na milost i nemilost ptica. Svinjska? Svinja kopa rupe njuškom, to joj je život. Iskopala bi zemlju. Ne вреди. Tu je, dakle, pas. Pas je dobar, poslušan, hrabar, postojan. Ne kvari, niti pušta da drugi kvare – što je Šimenes, potpuno mirno, formulisao kao:

– Pas je veran, veran se ubija.

Nasitivši se kolača, kafe i teologije, Rozario je podrignuo, zavalio se u naslonjači, okrenuo ka dolini, ruke položio u krilo, dok su mu kapci pospano podrhtavali. Alor je savetovao sveštenika da zaleči ranu na šaci. Mogla bi da se inficira.

– Šta kažeš, sine? Ovo? Ovo nije moja krv! To je krv psa. Blaženog psa! Prvi udarac je uvek moj, neka mi *Maromak* oprost!

6

BELTERAN

Matarufa, Timorac sa zvaničnom funkcijom u sektoru kulture, izašao je da porazgovara sa jednim „iz porodice“, to jest, otišao je da potraži nekog iz tajne mreže. Tako je to često bivalo

između okupatora i okupiranih. Nije bilo tajni, samo pozorište sa jednom jedinom predstavom na repertoaru, pod naslovom *Otpor*, u kojoj su svi učestvovali – sedeći u malom gledalištu zvanom Timor, jer ostrvo je samo malo veće od Bagije.

Alor i ja smo i dalje sedeli na verandi poglavice Šimenesa, obavljajući jedan od dva najbolja zadatka, odmah nakon obožavanja Boga, a to je kontemplacija. Božji mir pokvario je Siksto, vrativši se sav znoj sa novim lovačkim nožem:

– Gospodine, pojavio se problem u crkvi – gde se narod privučen bukom već okupljao. Krenuli smo. Ispostavilo se da se gužva napravila ne u crkvi, koja je već bila zatvorena, nego ispred zvonika, i to oko neke ljudske figure koja je ležala na tlu u samrtnom ropcu. Nesrećnik, sav izbečen i crven, grčio se sve sporije i sporije, kao riba kad na suvom kvasi škrge vazduhom. Između dva grča tresle su mu se noge, ali već potpuno ukočene i napete, kao u mrtvog govečeta. Nije ličio na epileptičara, a zapravo nije to ni bio:

– Pao je odozgo, gospodine – obavestio nas je Siksto sa ne skrivenim uzbuđenjem – hteo je da ukrade psa.

Siroti lopov je umirao mlad. Moglo mu je biti oko petnaest godina, ne mogu to tačno da procenim u ovoj zemlji gde deca ne jedu kako treba, niti rastu koliko bi mogla. Nije bio iz sela. Došao je iz Uatolarija, a doveo ga je Saldanja pre nekoliko godina, nakon što je obavio „posao” sa indonežanskim Kopasusima, u jednom „subverzivnom” selu. Saldanja je držao dečka u baraci pored svoje kuće, tik uz koze, i govorio svima koji bi hteli da ga slušaju:

– Klinac je ratni trofej. Nema potrebe da ga ubijem, za sada.

Narod je iščekivao da vidi šta će biti sa dečakom, kad se izdaleka pojavio Saldanja na motoru i ne zaustavljajući se, prošao kroz gomilu koja se razmakla koliko je mogla kako bi ga propustila. Saldanja je lagano obišao jedan, dva, tri kruga oko

dečaka. Zaustavio se, skinuo tamne naočare i prešao pogledom po gomili dok nije video ono što je tražio; prišao je nekom starcu i uzeo mu motku. Dečku se glava od pada okrenula ka leđima, u potpuno neprirodan položaj; ipak, ugledavši Saldanju, uspeo je da napravi grimasu. Pogled mu se ispunio prazninom. Na trenutke, izgledalo je kao da neki plamičak života pokušava da se odupre kraju. Pokušao je nešto da kaže, ali sve što se čulo bilo je krkljanje. Saldanja je, ne trepnuvši, verujete, ne trepnuvši, prišao dečku i dva puta ga udario po kičmi, odmah ispod potiljka. Drugi udarac zazvučao je kao da je petao prepолоvljen. Prestali su grčevi. Neka žena se onesvestila. Jedan indonežanski policajac iz seoskog garnizona, koji se u međuvremenu priključio gomili, upitao je:

– Šta se dešava, *Pak* Saldanja?

– Ništa. Neki lopov je pao od gladi – odgovorio mu je Saldanja. Osim one žene koja je pala u nesvest, niko od prisutnih nije se ni pomerio. Saldanja je seo na motor, osovio ga na dva točka, pa zakočio pored starca da mu vrati motku:

– Hvala, mučio se – i otperjao praćen bukom motora, dok mu je zadnja guma besno zaškripala.

Poglavica Šimenes mi je ispričao da je Saldanja, kojeg su nešto kasnije pozvali u garnizon da odgovara za zločin, branio svoje zlodelo negirajući ga. Naveo je tri argumenta:

– Prekratio sam dečku muke, on se svakako ne bi spasao, niti bi mu iko pomogao. Već sam mu jednom poštedeo život, spasao sam ga u operaciji totalnog čišćenja nekog mesta u kojem su se krili teroristi, zato je život tog lopova pripadao meni a vredeo je manje nego što sam utrošio da ga odgajim.

Dečko je odgovoran za represivne mere kolonijalnog režima u pobuni u Vikekeu, jer je bio na strani Portugalaca kada su ovi došli u Uatolari da ubiju mog dedu – rekao je Saldanja, misleći na ustanak koji su predvodili desetak indonežanskih izbeglica iz Sulavezija... 1959. godine.